
63 000 steriliserade Ingen mer ersättning längre Är debatten över?

av Birger Hjelm

Steriliseringsersättningsnämnden avvecklades hösten 2003. Är debatten om tvångsteriliseringarna nu över?

1934 beslutar, med bred parlamentarisk enighet*, den svenska riksdagen att införa den första steriliseringslagsstiftningen. Från lagens tillkomst fram till 1976 då lagen avskaffades har cirka 63 000 människor steriliserats, varav övervägande delen kvinnor. Efter nazityskland så torde Sverige ligga i den absoluta toppen över länder som i denna omfattning steriliserat sina medborgare.

Det har skrivits en handfull böcker, ett antal artiklar och debattinlägg, åtminstone en renodlad doktorsavhandling (Maija Runcis, *Steriliseringarna i folkhemmet*) samt en statlig utredning om tvångsteriliseringarna. Två böcker som måste framhållas är *Förädlade svenskar*, första upplagan utgiven 1991, av journalisten Bosse Lindquists och *De rena och de andra*, utgiven 1999 av Maciej Zaremba, idéhistoriker och samhällsdebattör. Båda har syftet, och vill bidra till att lyfta bort skammen och skulden och ge upprättelse åt de drabbade, eller som Zaremba uttrycker det i sin bok "placera vanäran där den hör hemma". Formellt skulle de utsatta vanligen ge sitt medgivande för att sterilisering skulle bli verkställd men snarare som regel än undantag användes tvång för de oftast unga och vettskrämda männen och kvinnorna. I båda böckerna finner man hur tvånget ibland var direkt och öppet, men

*Sterilisering var en socialdemokratisk hjärtefråga, som fick stöd av delar av Bondeförbundet (Centern). Det lilla motstånd som fanns kom från högern och någon enstaka vänsterradikal. I nästa nummer av Contra ska vi beskriva hur lagen kom till – och vilka som var emot den.

mer vanligt att de utsatta blev föremål för raffinerad övertalning och utpressning. Att övertalning och utpressning skulle användas rekommenderades även av ansvariga myndigheter, däribland uttryckligen i direktiv från Socialstyrelsen (då Medicinalstyrelsen). Det är på sin plats att fråga sig hur Socialstyrelsen idag ställer sig till sitt dåvarande agerande och huruvida detta har utvärderats internt på myndigheten. I *De rena och de andra* läser vi att remissvaren 1936, på förslaget till en ny steriliseringslag, från i stort alla berörda myndigheter instämmer med regeringen att de knappt 500 personer per år som steriliserats enligt den gamla lagen är för få. Remissvaren instämmer i att orsaken är den gamla lagens begränsningar att med tvång endast kunna sterilisera "icke rättskapabla", det vill säga endast så störda personer att de inte förstär ingreppets innebörd:

Den ena myndigheten efter den andra överlämnar goda råd till regeringen om hur man under skenet av frivillighet skall kunna tvinga patienten till operation eller utvidga lagens räckvidd utan att ändra dess bokstav. "Jag har hittills försökt undvika alltför drastiska liknelser men här är de på sin plats. Det är kungliga ämbetsverk som talar i dessa papper men här låter de som 'il consigliere' till familjen Corleone".

Formerna och påtryckningsmetoderna varierade men kunde t.ex. inbegripa hot om att inte bli utskrivna från viss klinik, anstalt eller ungdomshem om man inte samtidigt lät sterilisera sig. Det var också vanligt att unga kvinnor i en socialt och eller ekonomiskt besvärlig situation som oplanerat blivit gravida beviljas abort men under villkoret att de också låter sterilisera sig. Exakt hur många som blev tvingade direkt eller indirekt är svårt att säga, men

klart är att det rör sig om ett mycket stort antal. Dessa tvångsteriliseringar är flagranta kränkningar av mänskliga rättigheter och kan inte beskrivas som annat än en av de i modern tid största skamfläckarna i vårt land.

"Rashygienisk värdegrund"

Författarna tar upp de av staten påstådda dåliga arvsanlagen av olika slag som det genomgående motivet till steriliseringarna. Anlag för till exempel så kallad "sinnesslöhet" är ett frekvent förekommande skäl i steriliseringsstatistiken. Diagnosen vet man idag ofta var direkt felaktig. Böckerna behandlar även den rasbiologiska och rashygieniska värdegrunden vilken steriliseringslagarna var inspirerad av. Sverige låg väl framme i att anamma dessa tankebanor och i mitten på tjugotalet invigs det rasbiologiska institutet i Uppsala, det första i världen. Svensk "rasförädling" var inspirerad av vissa andra västländer såsom USA som har börjat införa de första rashygieniska steriliseringslagarna men det är med Tyskland som det tongivande ideologiska utbytet sker, även efter nazisternas maktövertagande så fortsätter detta utbyte. Ett häpnadsväckande men tyvärr korrekt konstaterande av Lindquist är det absurda i att först när Tyskland riktigt grundligt visat rashygienens rätta ansikte, som Sverige på allvar sätter igång med sin egen steriliseringskampanj. Steriliseringarna ökar därmed kraftigt under andra världskriget och når sin kulmen först två år efter freden.

Befolkningsfrågan

Man möter naturligtvis makarna Myrdal i steriliseringsdebatten. 1934 publicerades deras välkända bok *Kris i befolkningsfrågan*. Sverige hade, menade de, alldeles för många lågvärdiga individer och krävde en så sträng lagtillämpning som möjligt. Om

nödvändigt så måste lagen skärpas och samhällets organ tillåtas sterilisera medborgare mot deras vilja. Motiven till förslagen var framförallt ekonomiskt motiverade och ändamålen helgar medlen. Hjon hade inte längre plats i det allt mer industrialiserade samhället. Huruvida egenskaper som sinnesslöhet är ärftligt eller inte är inget som bekymrar Alva och Gunnar Myrdal. Den iskalla cynismen och rationalismen som uttrycks är talande:

...det inte ur någon synpunkt kan försvaras att barn får födas upp hos sinnesslöa föräldrar. Varje fall är ett fall för mycket.

Hur förhåller sig Socialdemokratin idag till makarna Myrdals politiska gärning inom social- och familjepolitiken? Frågan måste ställas i synnerhet med avseende på att Alva Myrdal senare fick tunga poster i socialdemokratiska regeringar och var tongivande i social- och familjepolitiska frågor.

Läkarkårens ansvar

Det vilar naturligtvis ett stort ansvar på det politiska etablissemanget i allmänhet och på socialdemokratin i synnerhet, då de dominerat innehavet av regeringsmakten sedan tjugotalet. Men det är inte dugligt att lägga ansvaret bara på de högsta politiska beslutsfattarna. Även läkarkåren som utförde och lät det ske, har ett tungt ansvar. Har kåren på allvar gjort upp med det förflutna? Knappast! Bosse Lindquist beskriver det talande "om det har varit svårt att få drabbade att träda fram så är det ingenting mot att få de då ansvariga läkarna att idag träda fram". De få som vågat träda fram beskriver den behårda lojaliteten och auktoritära strukturen inom läkarkåren. Det var mycket sällsynt att tveksamma läkare vågade ifrågasätta allmänna direktiv. Man var dessutom, först och främst, en stats-tjänsteman i samhällsnyttans tjänst. I den mån kåren och läkarförbundet hanterat ämnet så är det med förbryllad tvetydighet. Det finns visserligen få enskilda läkare som gjort inlägg och bestämt tagit avstånd från kårens agerande, men man finner även inlägg som mer eller mindre försvarar handlandet. På en uttrycklig ställd fråga om kåren övervägt att formulera och föra fram en ursäkt till de drabbade så talar tystnaden. Det handlar om prestige och som Bosse Lindquist skriver i sitt förord "Det är alltför många myndighetspersoner och

Maciej Zaremba uppmärksammade steriliseringspolitiken i en artikelserie i *Dagens Nyheter* och en bok från 1999. Han tycks ha missat att den kritik mot lagstiftningen som förekom, kom från konservativt håll.

gamla läkares heder som står på spel". Maciej Zaremba har utförligt beskrivit orsakerna till läkarnas starka statstjänstemannaidentitet. Resonemanget är klartänt och i korthet; framväxten av en läkarkår här (till skillnad mot kontinenten) skedde på centralmaktens initiativ och med dess resurser. Läkarkåren har sen lång tid tjänat statsmaktens intresse. Individens och den enskilde patienten har aldrig varit annat än underordnad statens och allmännyttans intresse. Denna omständighet förändrades inte i början på seklet när Sverige började moderniseras, ej heller under mellan- och efterkrigstiden. Frågan är hur det förhåller sig idag? Uren intervju med medicinalrådet Lennart Rinder i läkartidningen 39/97 sägs bland annat följande:

Svenska läkare har insett att de har ett sammansatt uppdrag. Vår läkarutbildning klargör för studenterna att de har en samhälls- eller myndighetsroll. Visst har jag mött läkare i min tillsynsverksamhet som anser att arbetet till varje pris går ut på att gynna patienten /...../ jag törs sticka ut hakan och säga att då handlar det om en kulturell inställning, d.v.s. läkaren kommer från ett annat land. En läkare i Sverige måste lyda samhällets krav i konflikter med patienter.

Här måste förbundet och kåren bekänna färg. Var ligger (och låg) lojaliteten när samhällets och patientens intresse krockar? Vilka områden idag kommer att ifrågasättas och fördömas som övergrepp och kränkningar av individers rättigheter? Frågeställningen gäller även andra yrkeskåre som har klient och patientrelationer t.ex. socialtjänstemän och psykologer. Den erfarna advokaten i LVU- (Lagen om Vård av Unga) och barnavårdsärenden Lennart Hane skriver följande i en artikel i tidningen *Barometern* efter det så kallade Oskarshamn-fallet, där en liten pojke blev tvångsomhändertagen från sina milt förståndshandikappade föräldrar:

...är det möjligt att prognostisera den känslomässiga utvecklingen hos det uppväxande släktet eller hör detta till de delar av livet som är och måste få vara okända? Frågeställningar som tycks ge en hotbild för de många som får sin bärgning av dessa prognoser, ingalunda bara psykologen som fick en affärsuppgrörelse om 7 500 kr per dygn för flera månader, summor som kan motivera att följa beställarens förväntningar. Jag har i 40-talet liknande undersökningar aldrig råkat på en psykologutredning som gått emot beställarens misstro mot föräldrarna.

Steriliseringarna och grundlagen

Ett vanligt argument för att urskulda övergreppen är att strikt formellt juridiskt var allt korrekt hanterat. Här kommer man in på ett tämligen outforskat juridiskt gungfly. Undertecknad har inga intentioner att avgöra riktigheten i argumentet. Det finns dock några frågeställningar att anföra mot argumentet. Det är tveksamt om det tvång (hot, utpressning, övertalning) som många gånger faktiskt förekom i praktiken var med lagen överensstämmande, då endast de som inte kunde förstå ingreppets innebörd kunde steriliseras utan medgivande. Den andra invändningen är huruvida ingreppen stred mot rättigheter formulerade enligt svensk grundlag, eller internationell konventioner. Vi återkommer till Maciej Zarembas bok där han hänvisar till en möjlig paragraf i den förra grundlagen, nämligen paragraf 16 (den så kallade kungaförsäkran) vilken kan tydas så att ingen fick stymmas eller mot sin vilja utsättas för ingrepp utan att saken

prövats inför domstol och därmed skulle tvångssteriliseringarna inte vara förenliga med grundlagen. Stred övergreppen vidare mot Europakonventionen (ratificerad av Sverige 1952) och FN:s deklamationer om mänskliga rättigheter från 1948? Av särskilt intresse är Europakonventionen eftersom det här faktiskt, till skillnad mot FN-konventioner, finns en domstol (Europadomstolen i Strasbourg) som kan pröva staters efterlevnad av konventionen. Det finns i alla fall ett par-tre konventionsartiklar som europarättskunniga jurister skulle titta närmare på. Dels möjligheten att tvångsingreppet i sig skulle vara konventionsvidrigt, men även att tvångsingreppet åtminstone kan strida mot konventionen om det inte föregåtts av domstolsbeslut. Ingen tvångssterilisering föregicks av domstolsprövning, ej heller har legaliteten i efterhand prövats av domstol. Än mindre drevs något fall till Europadomstolen. För att mål skall beviljas prövning krävs först att inhemska rättsmedel skall vara uttömda. Det vill säga gå igenom hela rättsväsendet, ända upp till högsta domstolen eller regeringsrätten om nödvändigt. Man förväns över rättsväsendets passivitet. En orsak är att Sverige saknar en modern maktodelningsstruktur jämfört med till exempel USA, där domstolarna har ett ovillkorligt oberoende gentemot den politiska makten. Kritiker som förordar maktodelningsprincipen menar att rättsväsendet och domstolarna här endast är en del av den statliga myndighets- och förvaltningsapparaten och därmed mycket dåliga på att försvara enskildas rättigheter mot det allmänna. Men en annan kanske viktigare faktor till passiviteten är den rättspositivistiska filosofins starka ställning i rättsväsendet. Zaremba skriver om denna filosofiska inriktning:

Ett av rättspositivismens främsta kännetecken är utmönstringen av all värde-diskurs ur juridiken. I praktiken innebär det inte att juridiken inte tjänar bestämda värden. Men juristen anser inte längre att det är hans sak att analysera deras beskaffenhet eller inbördes relationer.

Vidare skriver han följande om Karl Schlyter, den socialdemokratiska justitieministern som kontrasignerade 1934 års steriliseringslag.

Han representerade en ny generation socialdemokratiska juristers skolade i Axel

Hägerströms extremt rättspositivistiska anda och för vilka universella mänskliga rättigheter var "metafysiskt nonsens". Svensken hade inga rättigheter som inte Sveriges riksdag först beslutat om.

Ett rättspositivistiskt juridiskt system faller av förståeliga skäl drivna makt-havare i smaken. En negativ sida är att juridiken tenderar att inrättas till endast ett politiskt verktyg och styrmedel, i bästa fall med goda föresatser, i sämsta fall i totalitär riktning.

Vad gjorde kyrkan?

Man skulle idag frestas tro att svenska kyrkan var absolut motståndare till tvångssteriliseringarna. Så var inte fallet. 1951 legitimerade, med undantag för vissa reservationer och påpekanden, samtliga biskopar i ett så kallat biskopsbrev steriliseringsarna. Präster satt också relativt länge med i diverse nämnder och styrelser runt om i landet vilka hanterade och signerade steriliseringsansökningar. Det förekom här att även präster signerade ansökningarna. Hur ställer sig idag svenska kyrkan till detta. Biskopskansliet vill inte kommentera ämnet utan hänvisar till Lektor Kjell O Lejon på Teologiska institutionen vid Linköpings universitet. Han har på uppdrag av svenska kyrkans forskningsråd skrivit boken "Tvångssteriliseringarna och Svenska Kyrkan 1935-1975" utgiven 1999. Det är svårt vare sig man är troende eller inte, vilket intellektuellt eller teologiskt resonemang som än förs till biskoparnas och prästernas försvar att förstå hur agerandet kan vara i överensstämmelse med det kristna budskapet. Denna centrala och viktiga fråga ställer inte Lejon, än mindre ger svar på den. Boken ägnar en ansenlig del att närmast bagatellisera prästernas roll och deltagande i ämnet genom att vrida och vända på antal och procenttal av prästers deltagande i beslut och underskrifter av steriliseringsansökningar. Att beskriva kyrkan och prästernas roll och deltagande som obefintlig är beklagligt och i direkt strid med slutsatser i Majja Runcis avhandling, vilken menar att prästerna hade ett betydande ansvar. Man kan lika gärna vända på Lejons resonemang och hävda att en prästs deltagande, är en för mycket. Rör det sig därtill om flera tiotalet eller något hundratal fall av prästers deltagande och undertecknande av ansökningshandlingar blir Lejons argument besvärande. Det har en liten relevans huruvida det var si eller

så många tio- eller hundratal prästerligt signerade ansökningar, eller röna ut det exakta procent- eller promilletalet. Det intressanta är att konstatera att det överhuvudtaget förekom och dessutom upprepade gånger. Även om Lejon tycker sig se att andelen signerade av präster är ringa så kommer man inte ifrån att de var frekvent medlemmar i nämnder och styrelser och som behandlade frågorna. De hade möjlighet att här sätta ner foten och protestera och försöka förhindra tilltagen. Så skedde inte*.

Socialdemokrat försvarade saken så sent som 2001

Zarembas artikelserie i DN 1997 drog på allvar igång debatten. Artiklarna fick stor uppmärksamhet inte bara i Sverige utan även utomlands. Efteråt finner man att reaktionerna på denna artikelserie (samt hans bok *De rena och de andra*) var blandade. Många instämde i hans analyser och slutsatser men påfallande många, företrädesvis från socialdemokratiskt håll, reagerade med indignation och beklagande och menade att det var ett skamligt och reaktionärt angrepp på vår stolta välfärdsstat. Ett av de mer beklämande inläggen i debatten kom från det förra socialdemokratiska statsrådet och ambassadören Carl Lidbom som ondgjorde sig över den rannsakan och självförebärrelser vissa politiker förde fram i media:

Redan den orgie i självförebärrelser som politiker och massmedier ägnade sig åt för ett par år sedan när det bröt ut en häftig debatt om tvångssteriliseringar i Sverige under 1930- och 40-talen var ganska påfrestande... Var det rimligt att man försökte hindra efterblivna mödrar att sätta barn till världen?... det fanns inte heller många som tyckte att det var fel att uppställa sterilisering som villkor för att man skulle bevilja en mentalt efterbliven kvinna abort. (Källa presstext DN 21 januari 2001).

Lidbom har uppenbarligen inte kännedom eller vill inte kännas vid att många av dem som utsattes för tvångssteriliseringar blev

*Noterbart är att inga teologer alls kom till tals i samband med riksdagsbehandlingen av förslagen. Det var läkare och socialarbetare som gick i frontlinjen för lagen, med visst motstånd från jurister. Prästerna hördes inte av alls. Se vidare artikel om detta i nästa nummer av Contra.

feldiagnosticerade. Få av dem som tvångssteriliserades var gravt utvecklingsstörda, en mindre andel skulle idag diagnostiseras som lätt utvecklingsstörda, medan de allra flesta var helt normala unga män och kvinnor, men som kom från fattiga förhållanden där de blivit intellektuellt understimulerade under uppväxten men som senare fann sig väl till rätta i vuxenlivet. Lidbom uppmanas att personligen träffa dessa personer idag, i den mån de fortfarande är i livet, och föra fram sina ståndpunkter. Man skall dock inte vara förvånad över Carl Lidboms utspel, då han genom karriären visat sig vara en varm anhängare av den ovan nämnda rättspositivismen.

Steriliseringsutredningen

I september 1997 beslutade regeringen att tillsätta en steriliseringsutredning. Som särskild utredare utsågs före detta universitetskanslern vid Lunds universitet, Carl Gustaf Andrén. Utredningens betänkande består av tre delar

I: Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975, Ekonomisk ersättning SOU 1999:2

II: Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975, Historisk belysning, Kartläggning, Intervjuer SOU 2000:20

III: Från Politik till praktik, De svenska steriliseringslagarna 1935-1975 av Mattias Thyden, SOU 2000:22

Utredningen är med sina tre volymer omfattande. Källforskningarna, sammanställningarna och kartläggningen är genomarbetade. Det förekommer några mycket intressanta intervjuer med drabbade och skildringarna är gripande nog att få ett klippblock att börja gråta.

Men det finns framförallt en stor invändning av undertecknad. I utredningens andra del, kapitel två "Historien i backspegeln" behandlas frågor som skuld, ansvar och upprättelse. Man får inte glömma att utredningen är beställd av det politiska etablissemanget (regeringen) och överlåtit att utföras av en annan del av etablissemanget. Utredaren anser sig inte kunna/vilja inta en moraliserande ståndpunkt i frågor om skuld, ansvar och etik osv. Denna ståndpunkt skulle då med några korta och tydliga argument ha angetts och sedan lämnats därhän. I stället ägnas resten av kapitlet åt just moralfilosofiska resonemang som inte oväntat blir ett enda långt försvarstal för de som beslutade om och genomförde åtgärderna, det vill säga ytterligare en del av etablissemanget. Carl

Krav på sterilisering drevs av en liten grupp radikala läkare som såg sterilisering som en utväg för både sinnesslöa och promiskuösa kvinnor att undvika institutionsvård. Läkarna fick uppbackning av fattigvårdsarbetare och en anmärkningsvärt hög andel av Riksdagens kvinnliga ledamöter.

Gustaf Andrén försvinner in i argumentationernas återvändsgränder och återoppar tidsandan och rådande normer. Han gör sig till talesman och förespråkare för en värdenihilism som förnekar fasta och okränkbara mänskliga värden. Begrepp som självständigt tänkande, individens fria vilja och det individuella ansvaret är inget som utredningen överhuvudtaget resonerar kring och detta är en stor brist. Vi får inte reducera ner människor till viljelösa offer för tidsandan eller någon annan abstrakt yttre omständighet. Vi måste alltid ifrågasätta vår samtid och tänka kritiskt och självständigt annars står det illa till med vårt ansvar för efterkommande generationer. Om ifrågasättande, kritiskt tänkande och det civilkurage som krävs för detta har varit en bristvara i vår kultur, så är det på tiden att svenskarna uppmuntras och tränas i att utveckla dessa egenskaper. Att följa utredarens tankegångar fullt ut, ja då blir konsekvensen att man överhuvudtaget inte kan ägna sig åt att bekämpa övergrepp och kränkningar av mänskliga rättigheter. Det finns så gott som alltid en viss tidsanda eller rådande norm, i alla fall bland elitgrupper, för att "berättiga" övergrepp och kränkningar. Internationellt har vi i dessa

sammanhang dock inte varit blygsamma, i synnerhet inte sedan Olof Palmes dagar. Närhelst kränkningar av mänskliga rättigheter skett runtom i världen har vår regering utgett sig för att vara den ledande moraliska kompassen och delat ut kraftfulla fördömanden. Om dessa tvångssteriliseringar ägt rum i, låt oss säga hypotetiskt, länder som Sydafrika, Iran eller Nordkorea då hade tonfallet varit ett helt annat.

Vägen till helvetet byggs av goda intentioner

De goda intentionerna har ibland anförts som förmildrande omständigheter. En annan krönikör uttryckte det som att den stenlagda vägen till helvetet har byggts med plattor av välvillighet och goda intentioner. Det är lätt att instämma och denna helvetesvandring katalyserades av den svenska modellens upphöjda samförstånds- och konsensusideal, standardlösningar och storskalighet. Dom var inte många men det fanns, även när antalet tvångssteriliseringar var som högst, avvikande meningar och protester bland politiker, läkare, debattörer med flera. Hur behandlades dessa avvikande meningar och protester av sin samtid? De kvävdes ihjäl i tysthet. Hur hanterar vår egen samtid uppfattningar som går utanför huvudfåran? Varför har vi så lite av den fruktbara kakofoni av udda och politiskt inkorrekta åsikter och ståndpunkter som stöts och blöts mot varandra, vilken är vanliga i många andra kulturer? Detta borde steriliseringsdebatten handlat betydligt mer om.

Den statliga utredningen ledde fram till bildandet av myndigheten steriliseringsersättningsnämnden för hantering av ersättningar till drabbade. Ersättningsbeloppet sattes till 175 000 kronor per drabbad. Det blev nämndens ansvar att utreda vilka som, efter att de skickat in ansökan, har rätt till denna ersättning. Cirka 2 300 ansökningar har kommit in och av dessa har cirka 1600 beviljats ersättning. Myndigheten avvecklades hösten 2003 och existerade alltså blott under cirka fyra år. Statsmakten vill se ärendet slutbehandlat och slutdebatterat och är helt i linje med den svenska särdraget i förvaltnings- och myndighetskulturen att snabbast möjligt skaka av sig, förtränga och glömma obehagligheter, felaktigheter och övergrepp i det förgångna.